

जमीन महसुल व्यवस्था-अकबर व मलिक अंबर :

अ) अकबराची जमीन महसुल व्यवस्था :

शेरशहाने अकबराच्या पूर्वी प्रजेच्या व राज्याच्या हिताच्या दृष्टीने उत्तम जमीन महसुल पद्धती प्रस्थापित केली होती. शेरशहाचे जमीन महसुल प्रणालीतील अपूर्ण राहिलेले कार्य अकबराने आपल्या काळात पूर्ण केले. साम्राज्यातील जमीनीचे खालसा व जहागीर हे दोन प्रकार होते. खालसा म्हणजे बादशहाच्या प्रत्यक्ष मालकीची जमीन, जहागीर म्हणजे जहागीरदार, जमीनदार, सरदार व कुलीनवर्ग यांच्या मालकीची जमीन होय. जहागीरदार या जमिनीतील काही ठराविक हिस्सा सम्राटास देत असत.

● सम्राट अकबराचे पाच महसुल प्रयोग (१५६३-८२)

१) पहिला प्रयोग (१५६३) :

अकबराने इतमादखानास महसुलाचा पहिला प्रयोग करण्यास नियुक्त केले होते.

२) दुसरा प्रयोग (१५६४) :

दिवाण मुजफ्फरखान तुर्बती व त्याच्या सहाय्यास तोडरमल यांची अकबराने नियुक्ती केली होती.

३) तृतीय प्रयोग (१५६९) :

नवीन दिवाण शिवाचुरीन अहमद याची या प्रयोगासाठी नियुक्ती केली.

४) चतुर्थ प्रयोग (१५७०-७१) :

प्रत्यक्ष पीक व स्थानिक परिस्थिती यांच्या आधारे सारा आकारणीचा अवलंब राजा तोडरमल याने केला. इ.स. १५७५ मध्ये जहागीरीचे रूपांतर सरकारी जमिनीत करण्यात आले.

५) पाचवा प्रयोग (१५८२) :

राजा तोडरमल याची अकबराने साम्राज्याच्या दिवाणपदावर नियुक्ती केली. त्याने इ. स. १५७० पासून जमीन महसूलाबाबत ज्या सुधारणा सुचविल्या होत्या त्याची संपूर्ण साम्राज्यात अंमलबजावणी करण्यात आली..

● राजा तोडरमलची दशवार्षिक जमीन महसुल पद्धती :

राजा तोडरमल याने गुजरातमध्ये इ. स. १५७३ सुरू केलेली जमीन महसुल पद्धती अकबराने संपूर्ण राज्यात लागू केली. राजा तोडरमलने केलेल्या कामगिरीमुळे अकबराने इ. स. १५८२ मध्ये दिवाण-ए-अशरफ या पदावर बढती केली. जमीन मोजणीसाठी राजा तोडरमल याने बांबूच्या सहाय्याने जमिनीची मोजणी केली. त्याजमिनीच्या उत्पादनाच्या क्षमतेनुसार चार प्रकार केले.

१) पोलाज :

ज्या जमिनीवर प्रत्येक वर्षी लागवड केली जाते अशा उत्तम जमिनीस पोलाज असे म्हणतात.

२) परौती :

थोड्या कालावधीसाठी पडून राहिलेल्या जमिनीस ज्या जमिनीतून कमी प्रमाणात उत्पादन निघते त्यास परौती असे म्हणतात.

३) चाचर

पहिल्या वर्षी उत्पन्न घेतल्यानंतर तीन ते चार वर्षे जमिनीवर कोणतेही उत्पन्न घेतले जात नाही. अशा जमिनीस चाचर जमीन म्हणतात

४) बंजर :

या जमिनीमध्ये पाच वर्ष किंवा पाच वर्षांपेक्षा जास्त काळ पडीक असणाऱ्या जमिनीस बंजर जमीन असे म्हणतात.

वरील पोलाज, परौती, चाचर व बंजर या जमिनीचे उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ असे वर्गीकरण केले जाते. १० वर्षांच्या कालखंडातील उत्पन्नाची सरासरी काढून त्यानुसार १/३ जमीन महसुल आकारण्यात आला. या सरासरी धान्याच्या प्रमाणाला पीक दर व सरासरी किंमतीच्या दराला रोख दर असे मानण्यात आले. पीक दरावरून महसुल किंवा सरकारी हिस्सा ठरवून त्याला रोख दराने गुणून महसूलाची रक्कम ठरविण्यात आली. या पद्धतीमुळे महसुल आकारणी सुलभ झाली. एखाद्या जमिनीचा महसुल ठरवायचा असल्यास त्या जमिनीचे क्षेत्र पाहून सरासरी पीक दराने त्याचे उत्पन्न निश्चित करण्यात येत असे. या उत्पन्नाचे सरासरी रोख दराने रकमेत रूपांतर केल्यानंतर सरकारी हिस्सा किंवा महसुल निश्चित केला जात असे. अकबराच्या काळात सर्व खालसा जमिनीचे चार महसुल मंडळात विभाजन करण्यात येऊन त्यावर एक स्वतंत्र अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली जात असे. जमिनीचा महसुल धान्याच्या स्वरूपात व रोखीने भरण्याची सोय होती.

त्यामुळे राज्याचे उत्पन्नही वाढले. शेतकरीही समाधानी झाला. या पद्धतीस 'रयतवारी पद्धत' किंवा 'राजा तोडरमलचा बंदोबस्त' असे ही म्हटले जाते. त्याचबरोबर शेतजमिनीचे उत्पदान वाढावे यासाठी शासनाकडून शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा केला जात होता. काही नैसर्गिक संकट उद्भवल्यास काही प्रमाणात साऱ्यात सूट दिली जात होती. सारा वसुल करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना सर्व दस्ताएवज दप्तर नोंद करावी लागत असे. अकबराच्या काळात खालसा जमिनीतील महसूलातील वसुलीचे काम सरकारी महसुल अधिकारी करत असत. तर जहागिर जमिनीच्या बाबतीत महसुल वसुलीचे काम जहागीरदारांचे अधिकारी पाहत असत.

पोलाज व परौती जमिनीसाठी १/३ सारा आणि चाचर जमीन जास्तीत जास्त लागवडी योग्य तयार करण्यासाठी पहिल्या वेळी १/५ सारा व पुढे पुढे त्यात वाढ केली जात असे. बंजर जमिनीसाठी पहिल्यावर्षी १/२६ सारा घेतला जात असे. नंतर त्यात वाढ केली जात होती.

• इतर जमीन महसुल पद्धती:

१) घल्ला (गल्ला) बक्षी पद्धती :

या पद्धतीत शेतकरी व सरकार यांच्या उत्पादनाची विभागणी केली जात असे. सिंध, काबूल व काश्मीरच्या काही प्रदेशात ही पद्धत चालू होती.

२) नास्क पद्धती :

या पद्धतीत शेत जमिनीतून किती प्रमाणात उत्पन्न होईल याचा अंदाज घेऊन सारा घेतला जात. ही पद्धत विदर्भ, ओरिसा, बंगाल व काश्मीरच्या काही भागात सुरू होती.

३) कानकुट पद्धती :

या पद्धतीत जमिनीची मोजणी करून जमिनीतील उत्पन्नाचा अंदाज घेवून शेतकऱ्याचा हिस्सा बाजूला काढून आलेला हिस्सा महसुल म्हणून घेतला जात असे.

अकबराने शेतकऱ्यांवरील अनेक कर रद्द केले. शेतकऱ्यांना अनेक प्रकारच्या सवलती सम्राटाने दिल्या.

● अकबराच्या महसुल प्रणालीचे मूल्यमापन :

१) सोपी बिनचूक मोजणी

अकबराने शेरशहाच्या काळात जो दोर वापरला जाता होता त्याऐवजी अकबराने बांबूच्या सहाय्याने जमिनीची भाजणी केली. याचे कारण दोर हा कालांतराने कमी जास्त होण्याची शक्यता असते.

२) शेतीची वर्गवारी

शेतीची वर्गवारी पोलाज, परीती, चाचर व बंजर अशी केल्यामुळे साऱ्याचे प्रमाण निश्चित झाले. उत्पन्नावर सारा आकारला गेला. त्यामुळे शेतकऱ्यावर बसणारा अतिरिक्त कर कमी झाला,

३) सारा आकारणी व तिचे कायम स्वरूप :

अकबराने एकूण उत्पन्नाच्या १/३ टक्के सारा आकारला. अबुल फजल म्हणतो, की दरवर्षी सारा निश्चित करण्याची शेरशहा प्रणाली पद्धती नष्ट करून ठराविक काळानंतर उत्पन्नाच्या कमी अधिक प्रमाणावरून महसुल निश्चित केला जात होता.

४) रयतवारी पद्धती

स्मिथच्या म्हणण्याप्रमाणे 'अकबराची महसुल पद्धती रयतवारी असून शेतसारा देण्याची जबाबदारी प्रत्यक्ष शेतकऱ्यावर होती. ब्रिटीशांनी केलेल्या व्यवस्थेप्रमाणे ग्रामप्रमुखास महसुलास जबाबदार धरण्यात येत नव्हते.

५) कृषिसंवर्धन :

बी-बियाणे, अवजारे इत्यादीसाठी तकाबी दिली जात असे..

दोष:

१) भ्रष्टाचारी व अकार्यक्षम अधिकारी :

कोणतीही योजना सुरू केल्यानंतर त्यासाठी नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यांनी ती पूर्णत्वास आणणे आवश्यक असते. अकबराचे आदेश अगदी जसेच्या तसे पाळल्या जात असतील याबद्दल संशय व्यक्त करताना स्मिथ म्हणतात, महसुल खात्याची माहिती असलेली

माझ्यासारखी कोणतीही व्यक्ती याबाबत सर्व सोयी उपलब्ध असून सुद्धा ब्रिटीशांनी हात टेकले तेथे अकबरासारख्या शिथिल प्रशासनाची काय चालणार?

२) भ्रष्टाचारी प्रशासक

प्राचीन काळापासून भारतीय शेतकऱ्यांचे येथील शासकांनी मोठ्या प्रमाणात शोषण करून घेतले. जास्त प्रमाणात शेतसारा वसूल केला जात होता. शेतकरी अफाट कष्ट करत होता. पण त्यांच्या प्रगतीसाठी कोणत्याही शासकाने पुढाकार घेतलेला नाही. याचे कारण म्हणजे भ्रष्टाचारी प्रशासक वर्ग होय.

• अकबराच्या महसुल प्रणालीचे परिणाम :

१) शेतकऱ्यास झालेले लाभ :

रयतवारी पद्धतीमुळे शेतकऱ्यावर मुकादम, जहागीरदार यांचा होणारा जांच कमी झाला. विशिष्ट कालावधीसाठी जमिन आपल्याकडे राहिल्यामुळे कुळांकडून जमिनीसाठी सुधारणा झाल्या. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली.

२) राज्याचा फायदा :

शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्याने सरकारी खजिन्यातही वाढ झाली. त्यामुळे सैनिकांची संख्याही वाढली, साम्राज्यात वाढ झाली. पुरेसा पैसा उपलब्ध झाल्याने जहागीरदार व बादशहाच्यामुळे मुघल साम्राज्याचा विस्तार खूप मोठ्या प्रमाणात झाला. महसुलातील अन्याय आणि अकार्यक्षमता वाढताच मुघल साम्राज्याचे पतन झाले.

ब) मलिक अंबरची जमीन महसुल व्यवस्था :

मलिक अंबर हा मूळचा इराण देशातील होता. त्याने भारतात गनिमी कावा ही युद्ध पद्धत आणली. मलिक अंबर हा निजामशाहाचा वजीर होता. त्याने निजामशाहीच्या काळात अहमदनगर या राजधानीच्या ठिकाणी आपली जमीन महसुल पद्धती राबविली होती. ही पद्धती त्याने सम्राट अकबराच्या काळात राजा तोडरमलची उत्तरेत राबविलेली महसुल व्यवस्था होती. तिच्यात स्थानिक परिस्थितीनुसार योग्य तो बदल करून त्याने निजामशाही राज्यात लागू केली. त्यामुळे आर्थिक उत्पन्नात भर पडली.

मलिक अंबर एक यशस्वी सेनापती होता. तसाच तो एक कुशल प्रशासकही होता. निजामशाहीच्या आर्थिक प्रशासनात मलिक अंबरने फार महत्त्वाची भूमिका बजावली होती. त्याने वापरलेल्या कल्याणकारी योजनेमुळे लोकांचे कल्याण तर झालेच परंतु राज्याचीही भरभराट झाली. राज्याच्या आर्थिक ज्या जमा व खर्च या दोन बाजू असतात. त्या दोन्ही बाजूंचा विचार करून मलिक अंबरने आपले प्रशासकीय धोरण आखले होते.

मध्ययुगीन काळात उत्पन्नाचे मुख्य साधन हे जमीन महसुल, सीमा शुल्क, स्थानिक कर, टोल, दंड, खंडणी, न्यायालयीन शुल्क इत्यादी होत, यामध्ये जमीन महसुल हा कर उत्पन्नाचे सर्वात महत्त्वाचे साधन होते. निजामशाहीच्या काळात जमीन महसुल व्यवस्था ही वजीर मलिक अंबर यांच्याकडे सुपूर्द केली होती. दक्षिण राज्याचा जमीन महसुल व्यवस्था निर्माण करण्यात निजामशाहाचा वजीर मलिक अंबर याचे फार मोठे योगदान आहे. त्याने प्रथमच महसुल आकारणी व वसूल करण्यासाठी वैज्ञानिक पद्धती विकसित केली. त्यावर मुघलकाळातील तोडरमल याच्या जमीन महसुलाच्या नियमांचा प्रभाव होता. त्यात त्याने थोडेफार बदल करून निजामशाहीच्या राज्यात ती जमीन महसुल पद्धत वापरली होती.

मलिक अंबर यांनी जमीन महसुलाचा तोडगा काढण्यासाठी समाधानकारक पावले उचलली होती. त्याचा फायदा राज्याबरोबरच जनतेलाही झालेला होता. मलिक अंबर यांची दक्षिणेच्या इतिहासात जमीन महसुल यंत्रणा प्रसिद्ध होती. विविध प्रकारचे जमिनीचे वाद मिटविण्याबाबतची इतिवृत्त व अधिकृत नोंदी, न्यायालयीन निर्णय आणि खासगी पत्र लिहिणारे लेखक यांनी मलिक अंबरच्या जमीन महसुल व्यवस्थेचा उल्लेख केलेला आहे. ते म्हणतात की, मलिक अंबरने राज्याची जमीन मोजली आणि महसुल देयकाचे दर, वेगवेगळ्या खंड्यांच्या सीमा आणि बिघाच्या (जमीन) उपायांचे निराकरण केले. तेव्हापासून त्या भागात मलिक अंबरची पद्धती सुरू आहे. पुढे ब्रिटिश कागदपत्रातून असे स्पष्ट होते की, ब्रिटिश सरकारनेही त्यांच्या राज्याच्या प्रारंभीच्या काळात मलिक अंबरचा बंदोबस्त चालू ठेवला होता.

मलिक अंबरने महसुल योजना राबवत असताना प्रत्यक्ष पिकाऊ जमीन आणि त्या जमिनीतून मिळणारे उत्पन्न यावर आधारित महसुल आकारणी केली. त्याने जमिनीचे सर्वेक्षण केले नाही. कर आकारणी करताना प्रत्यक्ष पिकाऊ जमिनीवर आधारित त्या जमिनीचे मूल्यांकन केले. कराची आकारणी वंशपरंपरागत गावचे अधिकारी पाटील व देशमुख यांच्या मदतीने केली. मलिक अंबरने जमिनीचे दोन भागात

विभाजन केले. ते म्हणजे बागायत व जिरायत होत. जिरायत जमिनीची सुरुवातीच्या काळात चार श्रेणीत विभागणी केली. त्यावेळी पडीक जमिनीवर कर आकारला जात नव्हता. पुढे पडीक जमीन लागवडीखाली आणण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर त्यावर टप्पाटप्पाने कर आकारणी करण्यास सुरुवात केली. मलिक अंबरने 'विकसीत कर आकारणी' ची व्यवस्था केली. निजामशाहीच्या राज्यात पडीक जमीन लागवडी योग्य बनविल्यावर पहिल्या दोन वर्षी महसुल कर आकारला जात नसे. परंतु तिसऱ्या वर्षी एकूण उत्पन्नातील अगदी कमी प्रमाणात का होईना पण महसुल घेतला जात होता. पुढे आठव्या वर्षापासून नियमितपणे पूर्ण महसुल घेतला जात असे...

• महसुल कराची निश्चिती :

मलिक अंबरने महसूलाची आकारणी ही एकूण उत्पन्नाच्या २/५ एवढी केली. पिकाच्या एकूण उत्पादनावर आधारित महसुल आकारला जात होता. तो धान्याच्या स्वरूपात वसुल केला जात असे. पुढे मलिक अंबरने महसुल रोख रकमेच्या स्वरूपात वसुल करण्यास सुरुवात केली. त्यावेळी त्याने महसुल १/३ एवढा केला होता.

• महसुल वसुल करण्याच्या पद्धती :

एकदा महसुल किती घ्यायचा हे निश्चित झाल्यावर तो वार्षिक किती महसुल जमा होईल याची माहिती घेतली जात होती. या पद्धतीस जमाबंदी असे म्हणत. त्यानंतर राज्याच्या एकूण अंदाजे जमा होणाऱ्या महसुलातून महसुल न आकारला जाणारी जमिन म्हणजेच इनाम जमीन यातून जमा होणारा महसुल बजा केला जात होता. याशिवाय राज्यातील अधिकाऱ्यांना वाटलेला जमिनीतील महसूलही वजा केला जात होता. यातून अलेल्या जमिनीतून महसूल वसूल केला जात होता. वर्षातून दोन वेळा मी व खरीप हंगामातील सुरीच्या वेळी महसूल गोळा केला जात होता म्हणजेच मे व ऑक्टोबर महिन्यात हा महसूल गोळा केला जात होता. हा महसूल गोळा करण्यासाठी सरकारकडून काही अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली जात होती. त्यांची माहिती पुढीलप्रमाणे -

• खेडेगावातील अधिकारी :

पाटील व कुलकर्णी :

हे खेड्यातील महसुल वसूल करण्याचे काम करीत असत. पाटील हा गावचा प्रमुख या नात्याने जमीन महसूल गोळा करीत असे. त्याच्या जोडीला महार जातीतील एक व्यक्ती असे. पाटील याने केलेल्या कामाच्या मोबदल्यात त्याने जमा केलेल्या महसुलातील ठराविक हिस्सा घेण्याचा अधिकार होता. त्यास सरकारकडून जमीन तोडून मिळत असे. या जमिनीवर त्याचा वंशपरंपरेने अधिकार असे. त्याने जमा केलेला महसुल परगण्याच्या ठिकाणी पोहचवावा लागत असे. पाटील याने जमा केलेल्या महसूलाचा हिशेब ठेवण्याचे काम कुलकर्णी करत असे. मात्र पाटील या अधिकाऱ्यापेक्षा त्याला थोडाफार कमी प्रमाणात जमा झालेल्या महसुलातील हिस्सा मिळत असे. कुलकर्णी पद हे वंशपरंपरेने दिले जात होते. त्याच्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी एका मुसलमान अधिकाऱ्याची निवड केली जात होती.

• परगण्यातील अधिकारी :

देशमुख व देशपांडे :

परगण्यात देशमुख व देशपांडे हे जमीन महसूल वसूल करण्याचे काम करत असत. त्यांच्या मदतीस कारकून असत. जमीन महसुल वसूलीसाठी एक सशस्त्र दलही या अधिकाऱ्यांच्या मदतीस असे. देशमुखाने केलेल्या कामाच्या मोबदल्यात त्यांना एकूण जमा झालेल्या महसूलाच्या पाच टक्के महसुल घेण्याचा अधिकार होता. याशिवाय तो जमीन महसुल नसणाऱ्या जमिनीवर वंशपरंपरेने नियंत्रण ठेवत असे. देशमुखाच्या मदतीस जमा झालेल्या महसूलाची नोंद ठेवण्यासाठी देशपांडे किंवा देशकुलकर्णी असे. देशपांडे विविध कर, पिकाऊ जमीन, पेरणी केलेली जमीन याची नोंद ठेवण्याचे काम करत असत. त्याने केलेल्या या कामाच्या मोबदल्यात महसूलातील ठराविक हिस्सा त्याला मिळत असे. परंतु देशमुखापेक्षा त्याला मिळणाऱ्या महसूलाचे प्रमाण कमी होते. त्याला महसुल मुक्त असणारी जमीन मिळत असे. त्याचे पद हे वंशपरंपरागत होते. अनेक ठिकाणी हे पद ब्राह्मण या जातीकडे दिलेले होते. त्याच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मुसलमान अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली जात होती.

अशाप्रकारे मलिक अंबरने जमीन महसुल पद्धतीत जो प्रयोग केला होता त्यातून शेतकऱ्यांचे हित होवून त्याला संरक्षण प्राप्त झाले होते. शेतीतून उत्पन्न काढण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. त्याने महसूल गोळा करण्यासाठी जो मध्यस्थ वर्ग होता तो त्याने दूर केला. परंतु त्याच्या पद्धतीत जो दोष होता तो म्हणजे शेतीतून मिळणाऱ्या महसूलाचा अंदाज व्यक्त करणे हा होय. त्यामुळे तो मिळणाऱ्या प्रत्यक्ष जमिनीच्या उत्पन्नावर अवलंबून नव्हता किंवा त्याचे चुकीचे मूल्यमापन केले जात होते.